11. Селіванова О.О. Когнітивні механізми метафоризації. Слов'янський збірник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Вип. 17. С. 203-211.

12. Чендей Н.В. Поетико-когнітивний потенціал метафор стихій в англійській та українській мовах: автореф. дис. …канд. філол. наук: Київ, 2009. 22 с.

13. Osborn M., Ehninger D. The Metaphor in Public Address. Speech Monographs. 1962. Vol. 29. P. 223-234.

14. Wheelwright P. Metafor and Reality. Bloomington & London: Indiana University Press, 1973. 192 c.

Лопата В.О.
аспірант,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ОДНОСКЛАДНИХ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ НЕПОВНОЇ ОСОБОВОЇ ПАРАДИГМИ

У мовознавчій літературі неодноразово підкреслювалося, що предикативний центр безособових речень активно утворюють дієслова, які означають стани і процеси в навколишньому середовищі [1; 3; 5; 6]. В українському мовознавстві останнім часом спостережено тенденцію кваліфікування таких безособових дієслів як «одноособових», чи «моноособових», оскільки за системою закінчень вони мають стосунок до третьої особи однини [4, с. 105; 6, с. 82] – можуть мати форму третьої особи однини теперішнього й майбутнього часу (пор.: *дощить* і *дощитиме, морозить* і *морозитиме, смеркає* і *смеркатиме*) та форму минулого часу середнього роду (пор.: *дощило, морозило, смеркало*) [3, с. 268]. Напр.: *Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан* (Леся Українка); *Смеркатиме скоро* (О. Донченко); *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький).

Кількість таких дієслів неповної особової парадагми, що виконують роль головного члена безособового речення, за нашими підрахунками, становить в українській мові 36 одиниць. Домінують серед них власне безособові дієслова, уживані без афікса *-ся,* напр.: *вечоріти, дніти,*

крапати, морозити, сіріти, сніжити, тепліти, хурделити, ясніти та ін., рідше – з афіксом *-ся*, напр.: *розвиднятися, смеркатися, хурделитися* та ін.

Здатність функціонально безособових дієслів на позначення природних процесів об'єднуватися в тематичні підгрупи значно розширює їх реченнєвопороджувальну здатність, пор.: *дніти, розвиднятися, світати, світліти, ясніти* (поява денного світла); *свіжішати, студеніти, тепліти, холоднішати, холонути* (температурні зміни); *морозити, сніжити, студеніти, хурделити* (зимові стихії), напр.: *Гості роз'їхались вже, як дніло надворі* (І. Нечуй-Левицький); *Уже розвиднялось, як він вернувся додому* (Панас Мирний); *Світало по-березневому рано* (З. Тулуб); *За скелями починало ясніти: світало вже* (С. Васильченко).

Формально-граматична структура односкладних речень з головним членом у формі ІІІ особи однини дієслова, який означає процеси та стани у навколишньому середовищі, залежно від наявності / відсутності другорядних членів речення та їхньої кількості буває *однокомпонентною, двокомпонентною* та *трикомпонентною.*

Найуживанішим різновидом безособової конструкції є такий, головний компонент якого експлікований одноособовим (власне безособовим) дієсловом [7, с. 97], напр.: *Весніє; Моросило; Штормить* та ін. Проте в українській мові широко представлений складений структурний різновид головного компонента безособового речення, репрезентований семантико-синтаксичною єдністю безособово вжитого фазового дієслова та інфінітива [7, с. 103], напр.: *Уже й стало вечоріти…* (Панас Мирний); *Почало мрячити* (Ю. Мушкетик); *Стало мрячити* (О. Гончар).

Для дієслів аналізованого типу, що суб'єкт процесу чи стану навколишнього середовища, виражений на лексичному рівні обмеженим колом назв природних явищ і стихій (пор.: *вечір, день, дощ, грім, небо, мороз, сонце*), часто є очевидним, зрозумілим [1, с. 149]. Крім того у багатьох дієслів «суб'єкт дії наче входить до основи дієслова: морозить – мороз, гримить – грім, світить – світло» [5, с. 137]. Унаслідок цього підмет при дієсловах на позначення процесів та станів у навколишньому середовищі стає семантично надлишковим і легко редукується [1, с. 149], що спричиняється до утворення *однокомпонентної* формально-граматичної структури, напр.*: Гримить і блискає* (І. Франко); *Сіріло*

(Ю. Збанацький); *Сніжило* (О. Ільченко); *Весніє; Вечоріє; Морозить; Розвидняється*.

Домінанту становлять двокомпонентні та трикомпонентні формально-граматичні структури односкладних речень із цими дієсловами неповної особової парадигми, найменш репрезентована – багатокомпонентна формально-граматична структура цих речень. *Двокомпонентні* структури розрізняються характером другорядного члена та його зв'язком із головним членом речення. Вони представлені такими формально-граматичними типами:

1) головний член безособового речення + просторовий детермінантний другорядний член речення, експлікований переважно прийменниково-відмінковими формами, напр.: *Тільки блискало у хмарах* ...(П. Тичина); *В хаті розвиднілось* (Ю. Збанацький); рідше – обставинними прислівниками, серед яких найуживанішим є прислівник місця *надворі*, напр.:); *Надворі починало вечоріти* (І. Нечуй-Левицький); *Надворі мрячило* (Ю. Збанацький); *Надворі смеркало* (А. Тесленко).

2) головний член безособового речення + часовий детермінантний другорядний член речення, виражений або прийменниково-відмінковою формою, яка характеризує часовий інтервал дії, напр.: *Цілу ніч мрячило…* (Б. Грищук); *Всю ніч штормило* (Б. Олійник); або обставинними прислівниками часу, пов'язаними із семантичним полем моменту, напр.: …*давненько не дощило* (О. Ільченко); *Скоро розвиднилось…* (М. Коцюбинський); … *хляпало зрання* (Г. Хоткевич);

3) головний член безособового речення + придієслівний некерований другорядний член речення, виражений переважно якісно-означальними прислівниками, зрідка – прислівниками міри й ступеня, за допомогою яких повідомляють про якісну чи кількісну характеристику процесу чи стану навколишнього середовища, напр.: …*дрібно мрячить* (В. Худенко); …*ледь-ледь сніжило* (Ю. Збанацький); *Швидко сутеніло* (О. Іваненко).

Трикомпонентна формально-граматична структура односкладних речень із безособовими дієсловами, які означають процеси та стани природи, представлена різними наборами другорядних членів речення, залежно від яких виокремлюємо такі її основні типи:

1) головний член безособового речення + два часових детермінантних другорядних членів речення, виражені обставинними прислівниками часу, напр.: *Узимку вечоріє дуже пізно* (В. Сухар);

2) головний член безособового речення + два просторових детермінантних другорядних членів речення, що визначають насамперед різні параметри просторової локалізації явища природи, напр.: …*гриміло десь далеко-далеко* (А. Головко);

3) головний член безособового речення + два прислівних некерованих другорядних членів речення, виражені якісно-означальними прислівниками, напр.: *Світало і дніло сіро і мляво* (П. Панч);

4) головний член безособового речення + прислівний некерований другорядний член речення, виражений прислівником способу дії, що реалізує значення «так, як буває у якийсь час» [2, с. 64] + часовий детермінантний другорядний член речення, експлікований обставинним прислівником, який позначає час щодо якогось терміну [2, с. 35], напр.: *Почало світати по-березневому рано* (З. Тулуб);

5) головний член безособового речення + часовий детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-займенниковою формою + прислівний некерований другорядний член речення, виражений якісно-означальним прислівником, напр.: *Після ... спеки якось швидко смерклося* … (М. Коцюбинський);

6) головний член безособового речення + прислівний некерований другорядний член речення, виражений прислівником способу вияву дії та стану + часовий детермінантний другорядний член речення, експлікований обставинним прислівником, напр.: *Розвиднювалося дуже помалу і пізно* (І. Франко);

7) головний член безособового речення + просторовий детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-займенниковою формою + прислівний некерований другорядний член речення, виражений якісно-означальним прислівником, напр.: …*у вікнах вже добре розвиднілось* (В. Земляк).

Багатокомпонентна формально-граматична структура односкладних речень із безособовими дієсловами, які означають процеси та стани природи, представлена одним типом:

1) головний член безособового речення + два часових детермінантних другорядних членів речення, представлені прийменниково-займенниковою формою та обставинним прислівником + прислівний некерований другорядний член речення, виражений якісно-означальним прислівником, напр.:…*а вночі під ранок різко студеніло* (Р. Коритко).

Отже, дієслова неповної особової парадигми зі значенням зміни процесів і станів у навколишньому середовищі, вирізняються активністю у формуванні різних типів формально-граматичної структури односкладних речень. Характерно, що вони вказують на різні аспекти змін процесів і станів у природі, утворюючи *одно-, дво-, три-* та *багатокомпонентну формально-граматичну структуру.*

Список використаних джерел:

1. Баган М. П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: дис. … кандидата філол. наук: 10.02.01 / Баган Мирослава Петрівна. – К., 1999. – 219 с.

2. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові / А. В. Висоцький. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; ред. І. Р. Вихованець. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с.

4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-синтаксичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

5. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке [Текст]: [монография] / Е. М. Галкина-Федорук. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.

6. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису [Текст]: [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк:ДонНУ, 2008. – 294 с.

7. Коваль Л. М. Головний компонент односкладного речення в між'ярусних співвідношеннях: дис. … д-ра філол. наук: 10.02.01 / Коваль Людмила Михайлівна. – К., 2015. – 394 с.